

Univerzita Mateja Bela

ERUDITIO
MORES
FUTURUM

Fakulta humanitných vied

Eva Čulenová

PLYNUTIE ROKA V SLOVENSKOM JAZYKOVOM OBRAZE SVETA

ELIANUM

***PLYNUTIE ROKA V SLOVENSKOM
JAZYKOVOM OBRAZE SVETA***

Eva Čulenová

Fakulta humanitných vied
Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici
2013

Plynutie roka v slovenskom jazykovom obraze sveta
Eva Čulenová

Autor

Recenzenti

Technická redakcia

Jazykové korektúry

Fotografie na obálke,

na prvom liste

Obálka

Motív obálky a

prvého listu

Vydavateľ

Tlačiarne

Rok vydania

© PaedDr. Eva Čulenová, PhD.

prof. PhDr. Katarína Maruzsová-Šebová, PhD.

prof. PhDr. Imrich Sedlák, CSc.

Eva Čulenová

PaedDr. Hedviga Kubišová, PhD.

© Eva Čulenová

Mgr. Petra Smereková

Eva Čulenová

Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela
v Banskej Bystrici

EQUILIBRIA, s.r.o. Košice

2013

ISBN

OBSAH

ÚVOD	5
-------------	----------

1. časť

INTERPRETÁCIA SVETA VO VEDOMÍ ČLOVEKA

1. ČLOVEK, KULTÚRA A JAZYK	10
1.1 Človek a kultúra v procese evolúcie ako vedecká paradigma	10
1.2 Jazyk a kultúra na pozadí poznania reality a fenoménov	15
2. BIOLOGICKO-PRÍRODNÁ DETERMINOVANOSŤ ČLOVEKA A KULTÚRNOSOCIÁLNE ESENCIE	30
3. JAZYKOVÝ OBRAZ SVETA	88
3.1 Interpretácia sveta jednotlivcom a kolektívom	88
3.2 Jazykový obraz sveta ako predmet lingvoetnologických výskumov	91
3.3 Charakter jazykového obrazu sveta	99

2. časť

PLYNUTIE ROKA V SLOVENSKOM JAZYKOVOM OBRAZE SVETA

4. GEOGRAFICKÉ, KLIMATICKÉ, PRÍRODNÉ A SOCIÁLNE PODMIENKY ŽIVOTA SLOVÁKOV	107
4.1 Geograficko-klimatické faktory ako základ slovenskej konceptualizácie sveta	107
4.2 Sociokultúrne determinanty slovenského jazykového obrazu sveta	120
5. ŠTYRI ROČNÉ OBDOBIA V INTERPRETÁCII SLOVÁKOV	135
5.1 Slovanské náboženské predstavy v ľudových sviatkoch, obradoch a oslavách ročného cyklu	135
5.2 Jarné obdobie v slovenskom jazykovom obraze sveta	144
5.3 Letné obdobie v slovenskom jazykovom obraze sveta	157
5.4 Jesenné obdobie v slovenskom jazykovom obraze sveta	163
5.5 Zimné obdobie v slovenskom jazykovom obraze sveta	169
5.6 Metaforickosť a dualizmus v slovenských pranostikách	178
6. PLYNUTIE ROKA V SLOVENSKOM JAZYKOVOM OBRAZE SVETA	191
ZÁVER	201
Summary	209
Literatúra	214
Menný a vecný register	226

ÚVOD

Problém slovenského jazykového obrazu sveta zatiaľ nie je v slovenskej lingvistike úplne v centre pozornosti, hoci sa už do popredia dostáva explanačná lingvistika, ktorej postupy sú schopné vysvetliť ho. Obsahuje veľa z kolektívnych skúseností, zážitkov, zmýšľania slovenskej spoločnosti, ale aj z každodenného života slovenského človeka, a z tohto dôvodu sa javí jeho odhaľovanie zaujímavým a podnetným výskumným problémom.

Pojem a fenomén jazykový obraz sveta však nie je nový. Pôvod idey o autonómnosti každej kultúry, o špecifickosti každého národa, ktorá je založená na viacerých javoch, ako sú geograficko-klimatické a prírodné podmienky, spôsob usporiadania spoločnosti, história spoločenstva, jeho skúsenosti a zážitky, ako aj mentalita a spôsob každodenného života, nachádzame na prelome 19. a 20. storočia v prácach amerických antropológov (najmä F. Boasa, E. Sapir, B. L. Whorfa a pod.), z ktorých sa vyvinul jazykový relativizmus (najmä u E. Sapira a B. L. Whorfa), reflektujúci špecifické jazykové črty založené na rozdielnom vnímaní a chápaní svojho okolia a ontologických kategórií sveta. Tento proces nazvali konceptualizácia sveta vo vedomí človeka a ideovo vychádzali z diel Wilhelma von Humboldta a jeho pojmu Weltansicht. Idea konceptualizácie sveta vo vedomí človeka sa postupne ujala v britskej lingvistike, kulturológii a sociológii, sčasti ju nachádzame aj vo výskumoch amerických psychológov, behavioristov (B. F. Skinner). No najvýraznejšie sa prejavila ako myšlienka jazykového obrazu sveta (resp. jazykového modelu sveta), ktorej základy v podobe vednej disciplíny etablovali lublinskí jazykovedci v Poľsku v osemdesiatych rokoch 20. storočia a v rámci lingvokulturológie a sémantickej lexikológie ruskí, najmä moskovskí jazykovedci už v polovici 20. storočia. V Čechách sa táto otázka dostala tiež do pozornosti, najmä pražských výskumníčov (Vaňková, Nebeská a kol.), už začiatkom deväťdesiatych rokov 20. storočia, odkedy na viacerých univerzitách v Čechách existuje aj študijný predmet Jazykový obraz sveta. Výskumy jazykového obrazu sveta sa teda v posledných

rokoch dostali do centra pozornosti lingvistov v slovanskej časti strednej a v celej východnej Európe. Problematika doterajších názorov a výskumov je komplexne obsiahnutá v kapitole 1 tejto monografie, ktorá tvorí súčasť prvej časti monografie *Interpretácia sveta vo vedomí človeka*. U nás sa jej venujú najmä prešovskí rusisti z Inštitútu rusistiky, ukrajinistiky a slavistiky Filozofickej fakulty UPJŠ, avšak komplexné dielo o tejto širokej problematike u nás zatiaľ publikované nebolo.

Monografia *Plynutie roka v slovenskom jazykovom obraze sveta* predstavuje jeden z prvých pokusov preskúmať vnímanie, recepciu a chápanie jednej zo základných ontologických kategórií – času, a to zo strany slovenského národa. Keďže Slovensko sa nachádza v centrálnej zóne Európy, a je teda charakteristické miernou klímou, miernymi až chladnými zimami a suchými, teplými letnými obdobiami, plynutie roka sa chápe ako pravidelne opakujúci sa cyklus štyroch ročných období, pričom každé z nich sa vyznačuje špecifickými poveternostnými a teplotnými podmienkami. To potom ovplyvňuje nielen správanie sa prírody a zvierat, ale aj správanie sa a činnosť človeka. Slovenský človek bol po celé stáročia úplne závislý od počasia a prírodných živlov, z čoho sa dá predpokladať aj špecifické vnímanie ich stavov a procesov, zmýšľanie o nich, a taktiež aj výber vzorcov správania sa typických pre Slováka. Z toho sme potom schopní dedukovať aj základy svetonázoru slovenského kolektívu, konkrétne tej časti, ktorá sa týka plynutia času na platforme roka.

Avšak skúmať a identifikovať špecifické črty svetonázoru slovenského kolektívu nie je možné bez toho, aby sme nepochopili a nedefinovali podstatu konania človeka ako druhu, a bez toho, aby sme sa vyriekli postoj k podstate človeka, spoločnosti a k ich vzájomným vzťahom. Filozofická úvaha, a zároveň ideové východiská celej vedeckej monografie, sú obsiahnuté v 2. kapitole.

Základným ideovým východiskom monografie je teda otázka, do akej miery sú človek a kultúra spoločnosti vytvárané a ovplyvňované biologicko-prírodnou podstatou alebo sociokultúrnymi parametrami (kap. 2; odpovede sa nachádzajú v poslednej kapitole 6). Tieto úvahy sa týkajú príčin vzniku konkrétnych spoločenských javov, no tie doteraz nie sú preskúmané. Preto sa úvahy pohybujú len na špekulatívnej rovine a slúžia ako filozoficko-ideová báza

d'alších úvah a postojov. To sa stalo základom pre chápanie pojmu jazykový obraz sveta, ktorého teoretická báza, ako aj naše východiskové body uvádzame v kap. 3. Keďže u nás ešte nie je dostupné dielo komplexne predstavujúce zahraničné teórie a koncepcie, vysvetľujúce tento pojem, snažili sme sa priblížiť ich v tejto monografii (kap. 3). Pri chápaní pojmu interpretácia sveta sme ideovo vychádzali aj z Husserlovho ponímania fenoménov ako toho, čo sa človeku javí. Objekty a výseky zo skutočnosti, ktoré reálne existujú, človek vníma výhradne cez ľudskú prizmu, teda „očami“ človeka ako druhu. Je to prirodzený stav, ktorý je daný človeku jeho biologickou podstatou, a preto nemôže vnímať reálnu skutočnosť inak. Fenomény sú to, čo sa človeku javí v jeho skúsenosti, avšak zároveň sú navrstvené na reálnych veciach ako ich esencie a esenciálne fakty, ktoré sú vnímané človekom. Fenomény nie sú človekom vytvorené, sú ním len vnímané a recipované. Tie si potom človek vo svojom vedomí interpretuje a konceptualizuje, no prostriedkom tejto interpretácie a konceptualizácie je pre človeka jazyk, a to preto, lebo ľudské myslenie je založené na pojmovom myslení. Človek teda uvažuje v pojmoch, a jedine jazyk je schopný explikovať tieto pojmy.

Druhá časť vedeckej monografie *Plynutie roka v slovenskom jazykovom obraze sveta* obsahuje interpretáciu špecifického slovenského prostredia vsadeného do osobitného geografického, prírodného priestoru a klimatickej zóny vytvárajúcich podmienky pre život konkrétnych typov fauny a flóry. No typ geograficko-klimatického priestoru, ako aj spôsob usporiadania, hierarchizácie spoločnosti, jej história a kultúra sa podieľajú aj na spôsobe osídľovania krajiny a získavania obživy (kapitola 4). Menované faktory sa čiastočne podieľajú aj na výstavbe špecifických črt slove(a)nskej mytológie a náboženských predstáv, ktoré sú transformované do ponímania plynutia roka zo strany Slovákov, teda aj do recepcie štyroch ročných období v ich vedomí (kapitola 5). Aby sme boli schopní pochopiť sebareflexívnu povahu slovenského človeka, ako aj chápanie svojho sociálneho aj prírodného okolia, bolo potrebné pochopiť jeho vnímanie základných ontologických kategórií. Jednou z primárnych ontologických kategórií je čas, a práve čas je v slovenskom kolektívnom svetonázore interpretovaný veľmi

výrazne, pretože sa významne podieľa na chode života slovenského človeka, ktorý sa nachádza počas dvanástich mesiacov v pomerne výrazne odlišných klimatických a život ovplyvňujúcich podmienkach. Najvhodnejším výskumným materiálom sa stali slovenské pranostiky, pretože sa primárne zaoberajú ľudskou interpretáciou prírodného prostredia a klimatických podmienok. Je zrejmé, že materiálu, na základe ktorého by bolo možné dosiahnuť adekvátne výsledky, je mnoho (sú to napríklad slovenské ľudové rozprávky, v menšej miere porekadlá a ľudové metafor), no pranostiky sú práve tým jazykovým materiálom, ktorých obsahom je výlučne recepcia počasia a prírodných živlov, a teda majú vysokú výpovednú hodnotu. Naším primárnym cieľom nie je zbierať slovenské pranostiky a podrobne ich skúmať v podobe výskumného problému. Hlavným cieľom je odhaliť postoj slovenského človeka k času ako fenoménu ovplyvňujúcim jeho život, teda vnímanie a chápanie toku času v rámci klimaticko-geografickej organizácie jeho životného prostredia. Zaujíma nás reflexia času ako ontologickej kategórie, ktorá vytvára a modifikuje spôsob života slovenského človeka, a na tejto platforme sa odzrkadľuje aj jeho sebareflexia, sekundárne aj reflexia jeho prírodného prostredia. Preto sme sa v kapitole 5 venovali rozboru výberu slovenských pranostík na základe ich obsahu (tu sme sa orientovali na ich základné elementy, ako je počasie a zrážky, pôda, človek), vetnej skladby (tá nám ukazuje mieru informatívnosti výrokov) a lexiky, na základe ktorej možno odhaliť nielen ideovú orientáciu, ale aj náboženskú orientáciu slovenského kolektívu a vzťah slovenského človeka k svojmu okoliu. Sústredili sme sa aj sémantický rozbor metafor ako podkladovej organizácie pranostík, pretože v metaforách sa výrazne konceptualizujú ontologické kategórie, orientácia v priestore, priestor samotný, čas a človek ako súčasť životného priestoru a jeho miesto v ňom. Výskumný materiál sme vyberali na základe zbierky Adolfa Záturského *Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia* (Praha, 1896, digitalizované Zlatým fondom SME v roku 2011), diela Kataríny Habovštiakovej a Emy Krošlákovej *Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii* (vyd. 1996), webovej stránky www.zrnkamudrosti.sk a na základe vlastného materiálu.

V oblúku tým teda smerujeme k zodpovedaniu otázky, či je primárnym motívom každej činnosti človeka jeho biologicko-prírodná podstata alebo konanie človeka ovplyvňuje primárne spoločnosť (odpovede na tieto otázky ponúka kapitola 6).

Vedecká monografia má teda filozofický a lingvokulturologický charakter a jej výsledky slúžia ako podklady pre ďalšie antropologicko-filozofické a lingvokulturologické výskumy. Jej ambíciami je však slúžiť aj ako pomocný materiál pedagógov pôsobiacich v oblasti antropológie, filozofie, všeobecnej lingvistiky a lingvokulturológie, ako aj pre všetkých záujemcov o fungovanie spoločnosti a psychologický profil slovenskej spoločnosti, pričom ďalším našim záujmom je v rámci explanačnej lingvistiky a lingvokulturológie vzbudiť pozornosť o problematiku jazykového obrazu sveta ako fenoménu odhaľujúceho psychologický profil národa; ako javu, ktorý pomáha pochopiť všetky svetové spoločenstvá, odstrániť tak nedorozumenia a pochopiť rozdiely medzi nimi.

1. časť

INTERPRETÁCIA SVETA VO VEDOMÍ ČLOVEKA

1. ČLOVEK, KULTÚRA A JAZYK

Pojem národný (v rámci neho aj jazykový) obraz sveta, ktorého rozbor je témou tejto monografie, integruje odpovede na otázky týkajúce sa širšieho filozoficko-antropologicko-sociálneho kontextu spoločnosti, ktoré sú dôležité pri odhaľovaní vzťahu spoločnosti a jej kultúry a jazyka na pozadí ľudskej prirodzenosti. Aby sme boli schopní realizovať analýzy vnímania a chápania sveta slovenskej spoločnosti, je nutné najprv konštruovať filozoficko-metodologickú bázu teoretických východísk. Z toho dôvodu sa v tejto kapitole budeme stručne venovať problémom vzťahu človeka, kultúry a jazyka, pričom sa sústredíme na tie informácie, ktoré sa stanú filozoficko-teoretickou bázou pri spracovávaní výskumov slovenského jazykového obrazu sveta (konkrétne témy plynutia času v konkretizácii roka) na materiáli slovenských pranostík.

1.1. Človek a kultúra v procese evolúcie ako vedecká paradigma

V rokoch 1860 – 1890 vznikol celý rad prác, ktoré položili základ evolucionistickej paradigmy v antropológii. Jadro evolucionizmu tvorí teória endogénnej zmeny predpokladajúcej, že hybnou silou dejín sú vnútorné zmeny – progresívna evolúcia vyrastajúca z ľudskej inovácie a tvorivosti. Spoločnou črtou všetkých koncepcií bola teória, že kultúrny vývoj je možné rozdeliť do kvalitatívne rôznych štádií. Evolucionistické výskumy vychádzali z predpokladov jednotného chápania ľudskej prirodzenosti, z koncepcie štadiálneho charakteru

vývoja a vývojového paralelizmu a z hľadania genézy sociokultúrnych javov. Je zrejmé, že významným stimulom pre vznik týchto koncepcií bol Darwinov evolucionizmus, rozvoj prírodných vied a aplikácia ich metód a poznatkov do sociokultúrnych výskumov. V ich centre bol predpoklad psychickej jednoty ľudstva. Zákonitosti vzniku a vývoja kultúry považovali za analogické so zákonitosťami biologickej evolúcie, teda že všetky ľudské spoločnosti prechádzajú rovnakými vývojovými štádiami (divožstvo, barbarstvo, civilizácia), a to od najjednoduchších spoločenských foriem po najzložitejšie (Soukup, 2000, s. 23 – 25). Predstaviteľom a zakladateľom kultúrneho evolucionizmu, a zároveň kultúrnej antropológie je Edward Burnett Tylor a jeho dielo *Primitívna kultúra* (*Primitive Culture*, 1871), ktorého model univerzálnej evolúcie kultúry je založený na analógii s vývojom ľudského poznania, pričom rozdiely medzi primitívnymi a civilizovanými ľudskými spoločenstvami nespočívajú v rozdieloch v myslení, ale v rozdielnom stupni vývoja ich kultúry, najmä v miere ich poznania. K tomuto postoju sa pridáva aj Lewis Henry Morgan, podľa názoru ktorého v dejinách kultúry hrá významnú úlohu zhromažďovanie skúseností v oblasti objavov a vynálezov s účelom uspokojovať svoje potreby. Podľa neho teda história ľudstva zaznamenáva tri vývojové štádiá: divožstvo, barbarstvo a civilizácia (Soukup, 2000, s.36). Tylor ani Morgan však nebrali do úvahy špecifické historické súvislosti a geograficko-prírodné podmienky života daného spoločenstva, pričom jeho úvahy nepriamo podporovali nadradenosť istých („civilizovaných“ – európskych spoločenstiev nad inými, „primitívnymi“), čo však bolo o.i. aj dôsledkom kolonizačných tendencií zo strany „civilizovaných“ národov.

Evolucionizmus v konečnom dôsledku popreli difúzionistické koncepcie založené na predpoklade, že hybnou silou dejín sú exogénne sily (vonkajšie zmeny), napr. migrácia, difúzia; obrátili teda pozornosť na štúdium kultúry v geografickom priestore. Inšpiračným zdrojom sa stala nemecká antropogeografia (K. Ritter), programovo orientovaná na vzťahy medzi geografickým priestorom, spoločnosťou a kultúrou (F. Ratzel, L. Frobenius). Jadrom ich predpokladov boli geografický priestor v čase, konkrétny vývoj konkrétneho spoločenstva (oproti abstraktne stanoveným evolučným štádiám ľudstva ako celku) a migrácia